

MOTYW WIERZEŃ POGAŃSKICH W ETYMOLOGIACH LUDOWYCH POLSKICH TOPONIMÓW

Motyw wierzeń pogańskich należy do tych sposobów podnoszenia prestiżu polskich miast, wsi i osad, które stosunkowo często stosowane są w przekazach zawierających ich etymologię ludową (zwaną też asocjacyjną, fantazyjną, folklorystyczną, naiwną, nienaukową, potoczną i synchroniczną, a także pseudoetymologią i reinterpretacją etymologiczną¹), definiowaną jako „błędne, sprzeczne z dokumentacją językoznawczą wyjaśnienie pochodzenia określonego wyrazu [...]”² lub jako zjawisko polegające „na kojarzeniu jakiegoś wyrazu z innym, podobnie brzmiącym, ale nie pozostającym w żadnym związku pochodzeniowym z danym wyrazem”³.

Wprowadzanie tych motywów do podań etymologicznych, czyli „pewnego specjalnego typu przekazów, których globalną intencją jest sformułowanie odpowiedzi na pytanie, dlaczego coś nazywa się tak, jak się nazywa”⁴, odbywa się na dwa sposoby: poprzez wybór na ich podstawy motywacyjne nazw własnych lub wyrazów pospolitych.

I

Nazwami własnymi motywującymi według ludowych reinterpretatorów nazwy miejscowości i obiektów niezamieszkałych utrwalające pewne szczegóły dawnych wierzeń pogańskich są słowiańskie teonimy, czyli imiona bóstw.

¹ Por. E. Michow, *Legenda Kielc zamknięta w nazwie. Studium etymologiczne i kulturowe*, Kielce 2008, s. 13; W. Cienkowski, *Teoria etymologii ludowej*, Warszawa 1972, s. 61.

² tk [T. Kostkiewiczowa], *Etymologia ludowa*, w: *Słownik terminów literackich*, pod red. J. Sławińskiego, wyd. 2. poszerz. i popr., Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1988, s. 132.

³ A. Dąbrowska, *Język polski*, Wrocław 1998, s. 29.

⁴ M. Brzozowska, *Etymologia ludowa w „podaniach etymologicznych” a konotacja nazw własnych*, w: tejsze, *Etymologia a konotacja słowa. Studia semantyczne*, Lublin 2009, s. 128.

Wykładnie semantyczne takich pseudoetymologii lokalizują w miejscowościach, których nazwy podlegają reetymologizowaniu, ośrodki kultu bóstw, których nazwy stanowią rzekome podstawy motywacyjne toponimów.

Etymologii ludowych tego typu jest stosunkowo dużo. Większość z nich odwołuje się do nazw dawnych bóstw funkcjonujących współcześnie w obiegu społecznym. Niektóre z nich wywodzą reetymologizowane toponimy od teonimów rzeczywiście bardzo im fonetycznie bliskim, inne zadowolają się tylko częściowym podobieństwem nazwy bóstwa do interpretowanej nazwy miejscowej.

Pierwszą sytuację reprezentuje m.in. toponim *Jurata*⁵ (część Jastarni), wyprowadzany przez pseudoetymologów od imienia Juraty, litewskiej bogini Bałtyku, por.:

Nazwa *Jurata* pochodzi od żmudzkiej bogini. Legenda głosi, iż zakochała się ona, wbrew woli ojca, boga Gorka, w ubogim rybaku. Spotkała ją za to kara – jej podwodny bursztynowy pałac został roztraskany na kawałki, a jego okruchy do dziś odnaleźć można na brzegu morza⁶.

Podobnie jest w wypadku toponimu *Drzewica*⁷ (woj. łódzkie, pow. opoczyński), utworzonego według etymologii asocjacyjnej od rzeczownika *Drzewica*, nazwy rzekomego słowiańskiego demona drzew, por.:

Jeśli chodzi o źródło nazwy „Drzewica”, to można rozpatrywać następujące warianty:

[...] Od nazwy słowiańskiego demona drzew (rodzaju żeńskiego) – **Drzewicy**⁸. [...] Skoro istnienie osady sięga czasów początków chrześcijaństwa, a może jeszcze dalej, to po wykarczowaniu starego lasu na potrzeby osadnictwa, ludzie czuli wyrzuty sumienia, może strach, bo przecież szanowali drzewa i zamieszkałe w nich demony. Może więc sytuacja wyglądała tak jak w tym wierszu:

*Snują się nocą brzegiem Drzewice,
ich płacze i jęki słycać wciąż w mroku.
W oknach ich blade jawią się lice –
szukają domów, co poszły pod topór.*

⁵ Jurata to w odniesieniu do miejscowości nazwa ponowiona lasu sosnowego, „a ta jest ciemna”; być może pozostaje w związku z łot. wyrazem *jūra* ‘morze’. J. Treder, *Jastarnia*, w: *Nazwy miast Pomorza Gdańskiego*, praca zbior. pod red. H. Górnowicza i Z. Brockiego, wyd. 2. popr. i poszerz. pod red. E. Brezy i J. Tredera, Gdańsk 1999, s. 123.

⁶ http://pl.wikipedia.org/wiki/Jurata_%28Jastarnia%29 [dostęp 26.09.2014].

⁷ Według Kazimierza Rymuta nazwa miejscowa *Drzewica* została utworzona od apelatywu *drzewo* formantem *-ica* (NMP II 1997: 445).

⁸ Wszystkie wyłuszczenia w tekście pochodzą ode mnie. W cytatach wyróżniam wyrazy, od których według autorów przytaczanych tekstów pochodzą etymologizowane nazwy własne.

W tej sytuacji jedna z Drzewic zadomowiła się w osadzie ludzkiej. Takie pochodzenie nazwy „Drzewica” sugerował Trentowski. Ta wersja, jakkolwiek dość romantyczna, to jednak mało prawdopodobna⁹.

Postać regularnego derywatu słowotwórczego odkrywa natomiast etymologia ludowa w toponimie *Swarożyn*¹⁰ (woj. pomorskie, pow. tczewski), według najwniejszych onomastów pochodzącym od imienia *Swaroga*, pogańskiego bożka nieba, słońca i ognia, por.:

W miejscu, w którym niegdyś stał pomnik bożka, powstała osada do dziś zwana Swarożyn¹¹.

Sufiks *-in* i podstawę słowotwórczą z systemowymi obocznościami można wyodrębnić również w toponimie *Borucin*¹² (woj. wielkopolskie, pow. pleszewski), wywodzonym przez etymologię asocjacyjną od nazwy słowiańskiego demona Boruty, por.:

Wieś Borucin w gminie Pleszew (Powiat Pleszewski) obchodziła 600 lat swojej historii. Źródła pisane wskazują, że w 1412 roku osadę założył Szegotha de Boruczino, szlachcic herbu Wczele. Nazwa wsi według legendy pochodzi od imienia demona słowiańskiego **Boruty**¹³.

Tym samym formantem w świetle etymologii nienaukowej utworzony został toponim *Makoszyn*¹⁴ (woj. świętokrzyskie, pow. kielecki), rzekomo motywowany nazwą pogańskiej bogini płodności, Makoszy, por.:

Nazwa miejscowości *pochodzi* prawdopodobnie od czczonej tu w odległych czasach bogini płodności, **Makoszy**¹⁵.

⁹ <http://drzewica1429.republika.pl/lokacja.htm> [dostęp 11.06.2014].

¹⁰ Nazwa *Swarożyn* powstała w wyniku przekształceń fonetycznych pierwotnej postaci *Swarocin*, będącej nazwą dzierżawczą z sufiksem *-in* od nazwy osobowej *Swarota*. Ponadto miejscowość ta nosiła w przeszłości dwie inne nazwy utworzone od innej postaci morfologicznej tej nazwy osobowej: *Swarzyszewo*, nazwę utworzoną przyrostkiem *-ewo* od nazwy osobowej *Swarzysz*, a także nazwę *Swarzystow*, utworzoną przyrostkiem *-ow* od nazwy osobowej *Swarzyst*. B. Kreja, *Nazwy miejscowe Kociewia i okolicy*, Gdańsk 1988, s. 128.

¹¹ R. Landowski, *Jasna i Derśław*, Gdańsk 1998, s. 40–45.

¹² Zofia Zierhoffer wywodzi toponim *Borucin* od nazwy osobowej *Boruta* (NMP I 1996: 307).

¹³ <http://osieciny.pl/?id=17&news=27458> [dostęp 5.01.2015].

¹⁴ Zdaniem Iwony Nobis toponim *Makoszym* pochodzi od nazwy osobowej *Makosza* (NMP VI 2005: 454).

¹⁵ www.bieliny.pl/.../plan_odnowy_miejscowosci_makoszyn_zalacznik_do... [dostęp 5.01.2015].

Do grupy regularnych formacji słowotwórczych, tyle że z sufiksem *-ec*, należy też ze względu na swą wykładnię pseudoetymologiczną toponim *Żywiec*¹⁶, dla którego ludowi etymolodzy znaleźli podstawę nominacyjną w nazwie pogańskiej bogini życia, por.:

Niektórzy twierdzą, że nazwa *Żywiec* pochodzi od pogańskiej bogini **Żywii**, której świątynia miała jakoby znajdować się w okolicy dzisiejszego miasta. *Żywia* symbolizowała płodność, dorodność i szczęście. Jednak bogini ta związana była raczej ze Słowianami połabskimi¹⁷.

Również nazwę *Lichen*¹⁸ (*Stary*) można w świetle etymologii asocjacyjnej opisać jako systemowy derywat słowotwórczy (z sufiksem *-eń*) od nazwy *Licha*, demona z wierzeń dawnych Słowian, sprowadzającego nieszczęście, zły los i choroby, por.:

W czasach rzymskich wiódł tędy szlak handlowy, zwany bursztynowym. Wg legendy na wzgórzu, tuż nad jeziorem, znajdowała się wówczas pogańska świątynia, w której czczono słowiańskie bóstwo zwane **Lichem**, od którego z kolei wywodzić się miała nazwa miejscowości¹⁹.

Znaczna bliskość fonetyczna, dająca się ująć jako efekt oboczności morfologicznych (*a : e, n : ń i n : Ø*), charakteryzuje natomiast temat słowotwórczy toponimu *Marzenin*²⁰ (woj. łódzkie, pow. łaski) i temat fleksyjny nazwy bóstwa *Marzanna*, od którego wywodzą nazwę wsi ludowi reinterpretatorzy, por.:

Według legendy nazwa miejscowości pochodzi z pogańskich czasów, od bogini śmierci **Marzanny** – symbolu zimy²¹.

¹⁶ Stanisław Rospond wywodzi toponim *Żywiec* od apelatywu *żywiec* ‘żywoplot, za którym prawdopodobnie trzymano owce’. Por. S. Rospond, *Słownik etymologiczny miast i gmin PRL*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1984, s. 463.

¹⁷ <http://www.historycy.org/index.php?showtopic=8259&st=120> [dostęp 3.06.2014].

¹⁸ *Licheń* (< *Lichyń* < *Lichynia*) to – zdaniem S. Rosponda – ‘osada o lichej, neurodzajnej glebie’. Por. S. Rospond, *Słownik...*, op. cit., s. 155.

¹⁹ <http://www.swastika.cba.pl/kult.htm> [dostęp 9.06.2014].

²⁰ Jak pisze Zofia Zierhoffer, nazwa miejscowa *Marzenien* została utworzona od nazwy osobowej *Marzana/Marzena* (: *Maria, Marian*) (NMP VI 2005: 546).

²¹ panaszonik.blogspot.com/2013/08/wycieczka-nr-189-marzenin.html [dostęp 5.01.2015].

Duże podobieństwo brzmieniowe pozwoliło pseudoetymologom połączyć toponim *Jastarnia*²² (woj. pomorskie, pow. pucki) z imieniem pogańskiej bogini światła Jastry, co odnotował – w konwencji humorystycznej – Hieronim Derdowski w poemacie pt. *O panu Czorlińscim co do Pucka po sece jachół*, por.:

Pierwi na tym miejscu – ale to ju czase stare –
Jacis stary jędze Jastrze skłodale ofiare;
A że to w czas wielkanocny robjele poganie,
Ztąd jastrami me zowieme Pańście Zmortwech stanie²³.

Ten sam temat słowotwórczy odtwarza dla toponimu *Jastarnia* ksiądz Hieronim Gołębiowski, który nazwę pogańskiego bóstwa podaje w postaci męskiej, *Jaster*, por.:

są tacy co nazwę Jastarnia wywodzą od bożka pogańskiego **Jastra**²⁴.

Częściowa zbieżność fonetyczna charakteryzuje natomiast m.in. nazwę wsi *Belno*²⁵ (woj. kujawsko-pomorskie, pow. świecki) i teonim *Belbóg*. Informację o funkcjonowaniu wśród okolicznych mieszkańców takiej potocznej etymologii podaje w *Mowie ludu polskiego* Kazimierz Nitsch, krytykując jej poprawność filologiczną, por.:

z ustnie wygłaszanych przytoczę tłumaczenie wsi *Belna* na Kociewiu jako miejsca poświęconego niegdyś «Belbogowi». [...] *Belno* pochodzi od *bedlek*, pospolitej ludowej nazwy «grzybów w ogóle» [...]; właścicielowi majątku może być przyjemniej wywodzić tę nazwę od dawnego kultu pogańskiego, ale przeciw niemu świadczy tak leżące tuż obok *Bedlenko*, jak i ta okoliczność, że od *Białego boga* nazwa po polsku czy kaszubsku musiałaby brzmieć *Bielno*²⁶.

²² Jest to nazwa topograficzna utworzona przyrostkiem *-nia* od przymiotnika *jaster* ‘jany, błyszczący’. J. Treder, *Jastarnia*, w: *Nazwy miast Pomorza Gdańskiego*, op. cit., s. 120.

²³ H.J. Derdowski, *O panu Czorlińscim co do Pucka po sece jachół*, Toruń 1880, [fotokopia w:] *Ó panu Czórlińscim, co do Pucka pò sécë jachól*. Zełgòł dlò swòjèch druchów kaszubszcich Jarosz Derdowski, Biblioteka Pisarzy Kaszubskich, t. 2, oprac. J. Samp, J. Treder, E. Gołąbek, Gdańsk 2007, s. 180.

²⁴ H. Gołębiowski, *Obrazki rybackie*, Gdańsk 1975, s. 48. Cyt. za: J. Samp, *Z woli morza. Bałtyckie mitopeje*, Gdańsk 1987, s. 9.

²⁵ Wanda Makula-Kosek wywodzi toponim *Belno*, ze względu na jego pierwotną postać *Bedlno*, od apelatywu *bdla*, *bedla* (NMP I 1996: 113).

²⁶ K. Nitsch, 1994, *Mowa ludu polskiego*, w: tegoż, *Świat mowy polskiej*, wybór i oprac. S. Urbańczyk, Warszawa, s. 125–126.

Stosunkowo odległe brzmieniowo są także toponim *Jastarnia* i nazwa bóstwa wiosny, Jastrzeboga, wskazywana przez ludowych etymologów jako podstawa motywacyjna tego toponimu, por.:

Nazwa dzisiejszego miasta, według legendy, pochodzi od pogańskiego bożka **Jastrzeboga**, któremu oddawano cześć, paląc ognie i tańcząc wokół posągu. Rytuały te działy się na wzniesieniach i były odprawiane zawsze na początku wiosny. Jak głosi legenda, na jednym z takich właśnie wzniesień, powstała osada, która później przerodziła się w dzisiejsze miasto²⁷.

Jeszcze większej pomysłowości wymagało od ludowych reinterpretatorów zestawienie toponimu *Farska Góra*²⁸ (Ciechanów, woj. mazowieckie) z teonimem *Swarożyc*. Według etymologii asocjacyjnej *Farska Góra* miała bowiem być pierwotnie *Swarską Górą*, czyli *Górą Swarożycą*, w procesie derywacji onomastycznej musiałyby zatem zajść redukcja nagłosowej spółgłoski *S-* i komponentu wygłosowego *-ożyc*, por.:

Historycy podają, że w Ciechanowie, w miejscu gdzie dziś stoi kościół farny, w czasach pogańskich stał gród warowny oraz świątynia **Swarożycą**, a pobliska góra zwana dziś **Farską**, nosiła wówczas nazwę Góry Swarożycą, lub po prostu Swarskiej Góry²⁹.

Niełatwo też skojarzyć – zwłaszcza w mowie – toponim *Kurzętnik*³⁰ (woj. warmińsko-mazurskie, pow. nowomiejski) i staropruski teonim *Kurcho*, por.:

Charakterystycznym elementem pruskiej religii były specjalne miejsca kultu, zwane „Świątyni Gajami”. Jeden z takich gajów znajdował się w Kurzętniku, wsi położonej nad rzeką Drwęcą niedaleko Nowego Miasta Lubawskiego. Miejscowi mieszkańcy nazywali go „Ciemnikiem” i czcili w nim pogańskie bóstwo o imieniu **Kurcho**. Jest bardzo prawdopodobne, że nazwa wsi wywodzi się od nazwy czczonego przez jej budowniczych bóstwa (lub demona)³¹

²⁷ http://www.apartamenty zdrojowy.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=1&Itemid=2 [dostęp 3.06.2014].

²⁸ Nazwy *Farska Góra* wydawnictwa onomastyczne nie objaśniają, ale zawarty w niej przymiotnik *farski* niewątpliwie pochodzi od rzeczownika *fara* ‘kościół parafialny’.

²⁹ <http://www.swastika.cba.pl/kult.htm> [dostęp 9.06.2014].

³⁰ S. Rospond rekonstruuje pierwotną postać toponimu *Kurzętnik* jako *Kornik*, co wyprowadza od wyrazu *kora* i tłumaczy jako „określenie zadrzewionej góry”. S. Rospond, *Słownik...*, op. cit., s. 179.

³¹ <http://www.linkpolonia.com/forums/post/51572/Historia-Polska-przed-chrzescijanska/7.aspx> [dostęp 11.06.2014].

Niepełne podobieństwo między etymologizowanym toponimem a motywującym go rzekomo teonimem dotyczy także innych nazw bóstw niesłowiańskich, na przykład imienia germańskiej bogini wschodzącego słońca *Eostra* i toponimu *Jastarnia* (niem. *Heisternest*), por.:

No tak, a **Eostra** to pragermańskie określenie świtu. Prawdopodobnie świątynia Eostry znajdowała się w Jastarni³².

oraz imienia celtyckiego boga Luga i nazwy miejscowej *Legnica*³³, por.:

Nazwa miasta wywodzi się prawdopodobnie od słowa: lgoty-ulgi, ligo-wisko-legowisko, ligać-leżeć lub od ligocicy-trzęsawisko. Istnieje też wersja militarna (miejsce odpoczynku/zimowiska/legowiska jakiejś starożytnej armii), gospodarcza (skład zboża) oraz religijna (celtycki! bóg **Lug**). Czyli jak widać niewiele wiadomo o pochodzeniu nazwy³⁴.

Bywa również, że to nazwa pogańskiego bóstwa rzekomo motywującego reinterpretowany toponim jest przystosowywana fonetycznie do postaci brzmieniowej tego toponimu. Taka sytuacja zachodzi m.in. w wypadku nazwy rzekomego bóstwa słowiańskiego *Lada*, z którą pseudoetymolodzy identyfikują proponowaną podstawę nominacyjną nazwy miejscowej *Lednica*³⁵ (*Górna*; woj. małopolskie, pow. wielicki), czyli domniemany teonim *Leda*, por.:

Znajdowała się tu (przypuszczalnie na pobliskim wzgórzu *Lednica*) pogańska świątynia bogini wiosny – **Ledy** (*Lady*?). W gontynie płonął wieczny znicz. Ognia strzegły kapłanki, a że nie miał prawa zgasnąć, nie oddalały się od niego zbyt często (żywąc z ofiar znoszonych przez pobożną ludność). Według legendy kapłanki, nie mogąc opuścić miejsca swej posługi, nie myły się prawie wcale. Świątynię mogły opuścić tylko raz w roku – wiosną – w celu wyznaczenia (złapania) swojej następczyni. Echem tamtych czasów jest obchodzony w Poniedziałek Wielkanocny, dawny zwyczaj ludowy – *Siuda Baba*³⁶.

³² http://forum.gazeta.pl/forum/w,21155,28790547,28833150,Re_Eostra.html, dostęp 26.09.2014.

³³ Zdaniem S. Rosponda dla toponimu *Legnica* „podstawa *leg* – (por. *rozległy*) jest oczywista”; jest to nazwa topograficzna, oznaczająca pierwotnie ‘rozległe, równinne pole’. S. Rospond, *Słownik...*, op. cit., s. 182.

³⁴ <http://www.historycy.org/index.php?showtopic=8259&st=60> [dostęp 11.06.2014].

³⁵ Jak pisze Iwona Nobis, nazwa własna *Lednica* pochodzi od wyrazu pospolitego **lednica* ‘jama na lód’ (NMP VI 2005: 41).

³⁶ <http://www.wicca.pl/?art=110> [dostęp 8.06.2014].

Niekiedy rzekomy teonim, od którego ma pochodzić reetymologizowana nazwa miejscowa, bywa rekonstruowany na podstawie brzmienia tej nazwy. Przykładem takiej sytuacji jest toponim *Mikluszowice*³⁷ (woj. małopolskie, pow. bocheński), z którego ludowi etymolodzy wtórnie wyprowadzili nazwę bóstwa *Miklusz* lub *Miklos*, por.:

Wg legendy w Mikluszowicach na Górze obecnie św. Jana (niewielkim wzniesieniu na lewym brzegu rzeki Raby) stać miała w świętym gaju pogańska kątyna poświęcona bóstwu **Miklosowi** lub też **Mikluszowi**, od którego wywodzić się miała nazwa miejscowości³⁸.

W niektórych przekazach etymologizacyjnych teonim motywujący ponoć nazwę geograficzną bywa natomiast pozostawiony domyślności odbiorcy, jak w wypadku nazwy masywu górskiego *Jarmuta*³⁹ (gm. Szczawnica), por.:

Według przekazów na szczycie Jarmuty stać kiedyś miała świątynia pogańska, a nazwa wzniesienia pochodzić ma od rzekomego imienia dawnego bóstwa⁴⁰.

II

Wyrazy pospolite pełniące funkcję podstaw motywacyjnych reetymologizowanych toponimów nie należą do leksyki religijnej, ale – w mniejszym lub większym stopniu – kojarzą się z motywami znanymi z wierzeń pogańskich. Dzięki asocjacji przywołującym szczegóły pogańskiej obrzędowości pozwalają one ludowym etymologom objaśniać analizowane toponimy jako nazwy miejsc dawnego kultu.

Na przykład podstawą motywacyjną nazwy wsi *Babice*⁴¹ (woj. podkarpackie, pow. przemyski) ma być rzeczownik *baba* ‘figura kamienna o znaczeniu kultowym’, por.:

³⁷ Według Iwony Nobis toponim *Mikluszowice* został utworzony przyrostkiem *-owicy*, *-owice* od nazwy osobowej *Miklosz* (: *Mikołaj*), a wahania *Mikloszowice/Mikluszowice* odbijają wahanie w z. os. (zmiana przyrostka *-osz//-usz*)” (NMP VII 2007: 105).

³⁸ <http://www.swastika.cba.pl/kult.htm> [dostęp 9.06.2014].

³⁹ Nazwy górskiej *Jarmuta* NMP oczywiście nie notują, poświadczają natomiast nazwę miejscową *Jarmulty*, którą Zofia Zierhoffer wyprowadza od nazwy osobowej *Arnolt*, *Jarnolt*, *Jarnult*, „z dysymilacją grupy spółgłoskowej *-rn -> -rn-* jak w n. miejsc. *Jarantów*, przejściowo *Jarmultowo*” (NMP III 1999: 92).

⁴⁰ <http://www.swastika.cba.pl/kult.htm> [dostęp 9.06.2014].

⁴¹ Według Kazimierza Rymuta toponim *Babice* pochodzi od apelatywnego terminu geograficznego *baba* ‘wzniesienie’ lub ‘rzeka o wodzie wolno płynącej’ (NMP I 1996: 45).

Nazwa ta prawdopodobnie pochodzi od istniejących w tych miejscach **bab** Kamiennych, prymitywnych posągów związanych z kultem zmarłych, charakterystycznych dla wierzeń koczowniczych ludów azjatyckich. Legenda ta jest bliska podaniu, że pod Radymnem do połowy XIV w. w miejscu zwanym Babianką, na prawym brzegu Sanu stała kamienna rzeźba w postaci Baby nazwana później „posągiem pogańskiej Dyanny”. Występowanie bab kamiennych, będących relikami wierzeń naszych przodków dało nazwę Babice⁴².

Toponimowi *Bugaj*⁴³ (woj. wielkopolskie, pow. wrzesiński) przypisywane jest pochodzenie od wyrazu *gaj* jako komponentu wyrażenia (*święty*) *gaj* ‘zadrzewione miejsce poświęcone bóstwom, duchom przodków lub siłom natury’, por.:

Nazwa miejscowości wywodzi się od istniejącego tu dawniej **Bożego Gaju**, miejsca, w którym ludność szukała schronienia przed obcymi najeźdźcami. Znajdowała się tu również pogańska świątynia⁴⁴.

W nazwie *Trzebnica*⁴⁵ (woj. dolnośląskie) tkwi – zdaniem ludowych etymologów – rzeczownik *trzeba* ‘ofiara składana pogańskim bóstwom’, por.:

podobno nazwa pochodzi od trzebień drzew. [...] A może bardziej od pogańskiego zwyczaju składania ofiary – „**trzeby**” to wydaje mi się bardziej prawdopodobne, może było tam jakieś miejsce kultu, chociaż nie jest to chyba konieczne⁴⁶.

Nazwę wsi *Stare Juchy*⁴⁷ (woj. warmińsko-mazurskie, pow. ełcki) wyprowadza się natomiast od leksemu *jucha* ‘krew zwierzęca’ i wiąże z wierzeniami Prusów ze względu na krwawe ofiary ich pogańskich obrzędów, por.:

⁴² http://www.spbabice.edu.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=98&Itemid=110 [dostęp 2.06.2014].

⁴³ Toponim *Bugaj* wyprowadzany jest od poświęconego w gwarach apelatywu *bugaj* ‘las liściasty’ (NMP I 1996: 443).

⁴⁴ <http://www.swastika.cba.pl/kult.htm> [dostęp 9.06.2014].

⁴⁵ Jak pisze S. Rospond, „wieś powstała na leśnym karczunku, po prostu na *trzebieży*”, toponim *Trzebnica* jest zatem nazwą kulturową od czasownika *trzebić*. S. Rospond, *Słownik...*, op. cit., s. 401.

⁴⁶ <http://forum.historia.org.pl/topic/4657-moje-miasto-a-pochodzenie-jego-nazwy/> [dostęp 11.06.2014].

⁴⁷ Według S. Rosponda *Juchy* to nazwa rodowa od przezwiska *Jucha*, por. *jucha* ‘krew zwierzęca’ lub ‘przekleństwo’. S. Rospond, *Słownik...*, op. cit., s. 364.

Legenda głosi, że nazwa wsi Stare Juchy wzięła się od słowa „**jucha**”. Krew miała ściekać z ołtarza Prusów czyli wielkiego kamienia, który do dzisiaj zachował się w Starych Juchach.

Granitowy głaz znajduje się około 500 metrów na wschód od kościoła. Ma wysokość 1,5 m wysokości, 4 m długości, 3 m szerokości i 12 metrów w obwodzie. Legenda głosi, że w czasach przedkrzyżackich Jaćwingowie składali na nim ofiary swoim bogom.

Od krwi ściekającej z ołtarza miała się wziąć nazwa wsi. Słowo „jucha” w staropolszczyźnie oznaczała zwierzęcą krew⁴⁸.

Toponimowi (*Nowa*) *Stupia*⁴⁹ (woj. świętokrzyskie, pow. kielecki) przypisywana bywa podstawa nominacyjną *stupa* o zawężonym znaczeniu ‘pogańska figura kultowa’, por.:

Istnieje wszakże inna jeszcze możliwość, którą sugeruje nazwa Słupia. Wywodzi się ona od *stolp* – stopień, bliskiemu *stopeć*, *stopień* – słup, bałwan, figura, wieża. Słupami oznaczano granice, ale też określano mianem „**słupa**” pogańskie „bałwany”. Nie musiał być drewniany słup. Granicę mógł wytyczać menhir – pionowo ustawiony kamień symbolizujący zamienionego w głaz („osłupiałego”) człowieka i reprezentujący jakieś bóstwo (strażnika bramy oraz progu oddzielającego profanum od sacrum). Był on jednocześnie punktem, od którego brała początek droga bezpośredniego dojścia na szczyt Łyśca. Dopiero po nstaniu chrześcijaństwa obrobiono go dłutem i nadano mu kształt kłęczącego pielgrzyma⁵⁰.

Z kolei według jednej z etymologii ludowych toponimu *Kurzętnik* (woj. warmińsko-mazurskie, pow. nowomiejski) wyraz ten pochodzi od rzeczownika *kurz* lub czasownika *kurzyć się* ‘dymić się’, odnoszonych do kurzenia się świętego ognia palonego na kurzętnickiej górze, por.:

Istnieje jednak grono historyków, które twierdzi, że etymologia nazwy Kurzętnik wywodzi się od *kurzu*, a to dlatego, że na górze kurzętnickiej za czasów pogańskich płonął wieczny ogień święty, z którego się po prostu *kurzyło*, co widoczne było z daleka, a również wskazywało dogodne przejście przez Drwęcę⁵¹.

⁴⁸ <http://mojemazury.pl/37169,Stare-Juchy-kamien-ofiarny-Jacwingow.html> [dostęp 8.06.2014].

⁴⁹ *Stupia* to – według S. Rosponda – nazwa kulturowa od apelatywu *stupa* ‘obronna wieża graniczna, drewniana lub murowana’ Rospond, *Słownik...*, op. cit., s. 356.

⁵⁰ <http://rodman.most.org.pl/PS/JWS5.htm> [dostęp 11.06.2014].

⁵¹ <http://www.linkpolonia.com/forums/post/51572/Historia-Polska-przed-chrzescijanska/7.aspx> [dostęp 11.06.2014].

Toponim *Żary* (woj. lubuskie) potoczni etymolodzy wywodzą od rzeczownika *zorza* ‘gwiazda poranna widoczna przed wschodem słońca; jutrzienka’⁵² i łączą z nim wykładnię semantyczną ‘miejsce, w którym pogańscy mieszkańcy oddawali cześć swoim bóstwom o zorzy, tj. o poranku’, por.:

Stara kronika miejska, tzw. kronika Belowa podaje dwa wyjaśnienia. Zara albo Zora, ewentualnie Zor miało pochodzić od **zorzy**, bo pogańscy mieszkańcy okolic właśnie o poranku oddawali cześć bogom. Zara znaczy również kwaśna łąka po lużycku i właśnie tak mieli nazwać miasto Łużycanie⁵³.

Niekiedy skojarzenia z pogańskimi wierzeniami bywają jeszcze bardziej odległe i w strukturze wykładni semantycznej reetymologizowanego toponimu zajmują dalekie miejsca. Na przykład nazwa wsi *Chybice*⁵⁴ (woj. świętokrzyskie, pow. starachowicki) została rzekomo utworzona od czasownika *chybać*, a jej wykładnia semantyczna przyjmuje rozbudowaną postać: ‘miejsowość, w której znajdował się święty gaj, gdzie czczono boga Lela pod postacią złotorogiego jelenia, chybającego (czyli kołyszącego) porożem w trakcie ucieczki, co symbolizowało ruch słońca’, por.:

- Północne obrzeże mandali wyznaczał, jak sądzę, święty gaj w Chybicach.
- Czemu właśnie ten gaj? Podobnych gajów mogło być w okolicach więciej.
- Ten był wyjątkowy.
- Dlaczego?
- Ponieważ czczono tam boga Lela pod postacią złotorogiego jelenia. Według miejscowej legendy jelen ów ukazał się tam księciu Bolesławowi. Ujrzawszy go książę pognął za zwierzęciem, żeby je upolować, lecz wypuszczona przezeń strzała chybiła, jelen zaś umknął bezpiecznie. Tak tłumaczy nazwę wsi ludowa etymologia. Pamiętaj jednak, że starosłowiańskie *chybać* (od *chybati*, *chybaje*, *chybat*) oznaczało nie tylko „chybiać”, ale i również „chybotać się”, „kołysać”, „chwiać się w szybkim ruchu”. Chodzi oczywiście o rogi jelenia, który uciekał, **chybając** porożem. O mieniące się złotem rogi, które symbolizowały ruch słońca. Wnoszę zatem, że chybickie *locum sacrum* poświęcone było Lelowi...
- Jednemu z trzech bóstw Łyśca...

⁵² *Słownik języka polskiego*, pod red. W. Doroszewskiego, t. 1–11, Warszawa 1958–1968.

⁵³ <http://www.historycy.org/index.php?s=6428a6941532dad6cb003a761e4a4406&showtopic=8259&st=0> [dostęp 4.06.2014].

⁵⁴ Jak pisze K. Rymut, toponim *Chybice* został urobiony przyrostkiem *-ice* od antroponimu *Chyba* (NMP II 1997: 111).

– Otóż to. Lelowi uosabiającemu niezwyćzione słońce; blask Boskości nasycającej sobą świat⁵⁵.

Toponimy odsyłające w świetle etymologii ludowych do wierzeń pogańskich mogą być też motywowane wyrazami o charakterze oceniającym. Jest tak m.in. w wypadku nazwy lasu Ciemnik pod Kurzętnikiem (woj. warmińsko-mazurskie, pow. Nowe Miasto Lubawskie). Toponim ten powstał ponoć od przymiotnika *ciemny* ze względu na ciemne sprawy, które się tam działy, ponieważ było to siedlisko demonów i miejsce staropruskich obrzędów pogańskich⁵⁶, por.:

Spoglądając ze szczytu kurzętnickiej góry nie sposób nie zauważyć pobliskiego Ciemnika [...]. Nazwa sugeruje, że nie tylko bywało tam ciemno (ciemnawo), ale że odbywały się tam jakieś „ciemne” (niejasne) sprawy, które nie miały prawa zdarzyć się w oficjalnym życiu grodu nad Drwęcą⁵⁷.

Treści pogańskich twórcy etymologii nienaukowych dopatrują się w wykładni semantycznej reetymologizowanego toponimu nawet wówczas, gdy znaczenie wyrazu wybranego na jego podstawę motywacyjną kojarzy się przede wszystkim z chrześcijaństwem, jak w wypadku nazwy miejscowej *Modlnica*⁵⁸ (woj. małopolskie, pow. krakowski). Pochodzi ona według etymologii pseudonaukowej od słowa należącego do gniazda słowotwórczego czasownika *modlić się*, tj. od rzeczowników *modły* lub *modlitwa*, jednak twórcy tej pseudoetymologii woleliby wiązać ją nie z modlitwami chrześcijańskimi, lecz z modłami wznoszonymi do bogów pogańskich, por.:

Modlnica prawdopodobnie posiadała nawet świątynię przedchrześcijańską, w której mieszkańcy wsi składali **modły** pogańskim bogom. Być może od niej pochodzi nazwa miejscowości, kojarząca się jednoznacznie

⁵⁵ J.W. Suliga, *Święty Krąg Polski. Lysiec*, <http://rodman.most.org.pl/PS/JWS10.htm> [dostęp 6.06.2014].

⁵⁶ Por. „Prusowie czcili słońce, księżyc, gwiazdy, gromy, ptactwo i zwierzęta, lecz szczególną czcią otaczali ogień. Miejscem ich obrzędów a zarazem siedliskiem demonów były święte gaje. Taki święty gaj pruski znajdował się prawdopodobnie również w okolicach Kurzętnika, był nim pobliski las – Ciemnik” (<http://kurzetnik.republika.pl/Historia.htm>, dostęp 11.06.2014).

⁵⁷ S. Grabowski, *Z dziejów Kurzętnika i okolic*, Warszawa 2008, s. 84.

⁵⁸ Zdaniem Iwony Nobis toponim *Modlnica* został utworzony za pomocą sufiksu *-ica* „od rdzenia **modl-*, określającego teren wilgotny, podmokły, bagnisty. Nie można też wykluczyć pochodzenia nazw od przymiotnika *modlny* (: *modla* ‘modlitwa, prośba, oddanie czci; bałwan, bożyszcze, ofiara całopalenia; miejsce kultu (ołtarz, świątynia, gaj) pogańskiego’ [...])” (NMP VII 2007: 201–202).

z **modlitwą**. Legenda mówi jednak, że na terenie wsi modlił się przechodzący tamtędy z Krakowa św. Wojciech i stąd nazwa Modlnica⁵⁹.

Również w potocznej etymologii nazwy wsi *Bogdalec*⁶⁰ (woj. mazowieckie, pow. makowski) ujawniają się nawiązania nie do Boga, lecz do pogańskiego bóstwa, por.:

BOGDALEC – nazwa wsi jest pochodna od imienia Bogdan, choć może pochodzić też od zapomnianego dzisiaj słowa w znaczeniu „miejsca **bóstwa**”⁶¹.

Pogański rodowód niektórzy pseudoetymolodzy przypisują nawet nazwie miejscowej *Biały Kościół*⁶² (woj. dolnośląskie, pow. Strzelin), por.:

Według tradycji miała się tu znajdować pogańska świątynia, która podczas wprowadzania chrześcijaństwa za Mieszka I została zamieniona na kaplicę⁶³.

* * *

Etymologie ludowe polskich toponimów przywołujące elementy wierzeń pogańskich budowane są głównie na asocjacjach związanych z brzmieniem danej nazwy, ale przy motywowaniu związków miejscowości lub obiektu topograficznego noszących tę nazwę z kultem pogańskim często uwzględniają również lokalne realia terenowe w postaci wzniesień, głazów narzutowych czy lasów jako miejsc łatwo kojarzonych z dawnymi obrzędami słowiańskimi lub pruskimi. Zwiększa to znacznie nikłą zazwyczaj siłę dowodową samych wykładni semantycznych, opartych tylko na podobieństwach brzmieniowych między etymologizowanym toponimem a jego rzekomą podstawą motywacyjną i na wyobraźni ludowych reinterpretatorów. Przyczynia się też do tego pewnego rodzaju moda na łączenie początków miejscowości noszących nazwy poddawane reinterpretacji morfologicznej z wierzeniami pogańskimi, zwłaszcza rodzimymi. Ich zaletą perswazyjną jest dodawanie prestiżu miastom, osadom i wsiom noszącym nazwy

⁵⁹ <http://podkrakowskie.pl/gmina-wielka-wies/> [dostęp 7.06.2014].

⁶⁰ Urszula Bijak wywodzi toponim *Bogdalec* od nazwy osobowej *Bogdal* (NMP I 1996: 249).

⁶¹ http://www.ploniawy-bramura.pl/135-nazwy_miejscowosci.htm [dostęp 5.01.2015].

⁶² Jak podaje Wanda Makula-Kosek, *Biały Kościół* to dawny niemiecki *Weiss Kirche* ‘biały kościół’ (NMP I 1996: 159–160).

⁶³ <http://www.wicca.pl/?art=110> [dostęp 11.06.2014].

w ten sposób reetymologizowane – dzięki przenoszeniu początków tych miejscowości w odległą przeszłość, jeszcze sprzed początków państwa polskiego, a także dzięki kreowaniu ich pierwotnej funkcji sakralnej.

Bibliografia

- Brzozowska M., 2009, *Etymologia ludowa w „podaniach etymologicznych” a konotacja nazw własnych*, w: tejsze, *Etymologia a konotacja słowa. Studia semantyczne*, Lublin, s. 128–144.
- Cienkowski W., 1972, *Teoria etymologii ludowej*, Warszawa.
- Dąbrowska A., 1998, *Język polski*, Wrocław.
- Grabowski S., 2008, *Z dziejów Kurzętnika i okolic*, Warszawa.
- Kostkiewiczowa T. [tk], 1988, *Etymologia ludowa*, w: *Słownik terminów literackich*, pod red. J. Sławińskiego, wyd. 2. poszerz. i popr., Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, s. 132.
- Kreja B., 1988, *Nazwy miejscowe Kociewia i okolicy*, Gdańsk.
- Landowski R., 1998, *Jasna i Derśław*, Gdańsk.
- Michow E., 2008, *Legenda Kielc zamknięta w nazwie. Studium etymologiczne i kulturowe*, Kielce.
- Nitsch K., 1994, *Mowa ludu polskiego*, w: tegoż, *Świat mowy polskiej*, wybór i oprac. S. Urbańczyk, Warszawa, s. 32–149.
- NMP – *Nazwy miejscowe Polski. Historia – pochodzenie – zmiany*, pod red. K. Rymuta, Kraków, t. 1 – 1996, t. 2 – 1997, t. 3 – 1999, t. 4 – 2001, t. 5 – 2003, t. 6 – 2005, t. 7 – 2007, t. 8 – 2009, t. 9 – 2013.
- Rospond S., 1984, *Słownik etymologiczny miast i gmin PRL*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź.
- Słownik języka polskiego*, pod red. W. Doroszewskiego, t. 1–11, Warszawa 1958–1968.
- J. Treder, 1999, *Jastarnia*, w: *Nazwy miast Pomorza Gdańskiego*, praca zbior. pod red. H. Górnowicza i Z. Brockiego, wyd. 2. popr. i poszerz. pod red. E. Brezy i J. Tredera, Gdańsk, s. 119–125.

Streszczenie

Motyw wierzeń pogańskich w etymologiach ludowych polskich toponimów

Artykuł omawia etymologie ludowe nazw polskich miejscowości i miejsc niezamieszkałych, które zawierają motywy wierzeń pogańskich. Wśród toponimów, które według etymologii ludowych odwołują się do elementów wierzeń

pogańskich, można wyróżnić dwie grupy: toponimy motywowane nazwami własnymi oraz toponimy motywowane wyrazami pospolitymi. Do tej pierwszej grupy należą toponimy, które zostały rzekomo utworzone od pogańskich teonimów, np. *Swarożyn* ‘miejsce kultu Swaroga’. W drugiej grupie znajdują się toponimy, które rzekomo pochodzą od wyrazów pospolitych kojarzących się z kultem pogańskim, np. (*Stare*) *Juchy* ‘miejsce, gdzie znajdował się ołtarz pogański, z którego ściekała jucha (krew) składanych tam ofiar’.

Summary

The Motives of Pagan Beliefs in the Folk Etymologies of Polish Toponyms

The article describes folk etymologies of the names of Polish towns and uninhabited places containing motives of pagan beliefs. Among toponyms which, according to folk etymologies, refer to the elements of pagan beliefs, two groups can be distinguished: toponyms derived from proper names and toponyms derived from common words. The first group consists of toponyms which were allegedly created from pagan teonyms, eg. *Swarożyn* ‘the place of cult of *Swarog*’. The second group consists of toponyms which allegedly come from common words associated with pagan cult, eg. (*Stare*) *Juchy*, a place where there was a pagan altar which blood (*jucha*) of immolated people was dipping from.